

ERZURUM İLİ POTANSİYEL TURİSTİK ARZ KAYNAKLARININ İNCELENMESİ

Gülizar AKKUŞ*
Çetin AKKUŞ†

Özet

Türkiye, coğrafi konumu itibariyle doğal güzellikleri, yüzyıllar boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapması dolayısıyla tarihi ve kültürel zenginlikleri, zengin bitki örtüsü ile desteklenen yöresel mutfağı, Akdeniz insanının sıcakkanlılığı ve misafirperverliği gibi birçok artısıyla dünya turizmde rekabet üstünlüğü sağlayacak potansiyele sahiptir. Fakat Türk turizmde şimdiye kadar “deniz, kum, güneş” üçlemesine dayalı kıyı turizmine ağırlık verilmiş ve diğer doğal, kültürel ve arkeolojik değerlere yeterli özen gösterilmemiştir. Özellikle ihtiyaç ve beklentilerin hızla değiştiği uluslararası turizm piyasasında, Türkiye'nin sahip olduğu potansiyeli avantaja dönüştürebilmesi, Erzurum gibi birçok turistik ürün çeşidini bünyesinde barındıran bakir yörelerin turizme kazandırılması ve turizm faaliyetlerinin çeşitlendirilmesine bağlıdır.

Bu çalışmada, Erzurum ilinin sahip olduğu turistik arz kaynakları değerlendirilmiş, özellikle coğrafi yapısı ve iklimi dolayısıyla kış turizmi potansiyeli yüksek olan şehirde uygulanabilecek olan potansiyel turistik ürün çeşitleri irdelenmiştir. Erzurum, medikal ve sağlık turizmi, eğitim turizmi, yiyecek turizmi, botanik turizmi uygulanmasına elverişli olması dolayısıyla büyük bir potansiyel arz etmektedir.

Anahtar kelimeler: *Turistik arz kaynakları, turistik ürün çeşitleri, medikal ve sağlık turizmi, eğitim turizmi, yiyecek turizmi, botanik turizmi, Erzurum.*

AN INVESTIGATION OF POTENTIAL TOURISTIC SUPPLY SOURCES OF ERZURUM PROVINCE

Abstract

Turkey has potential that is able to gain competitiveness in the world tourism with many advantages such as natural beauty stemed from its

* Araş. Gör. Dr., Atatürk Üniversitesi Turizm Fakültesi, gulizar.cengiz@atauni.edu.tr.

† Araş. Gör. Dr., Atatürk Üniversitesi Turizm Fakültesi, cetin.akkus@atauni.edu.tr.

geographical location, historical and cultural richness because of hosting many civilizations for centuries, local cuisine supported by rich vegetation, friendliness and hospitality of Mediterranean people. While coastal tourism based on the trilogy of "sea, sand and sun" has been attached importance, other natural, cultural and archaeological values have been ignored so far. Enabling the tourism potential of Turkey to turn into the advantages depends on transforming the virgin natural regions to tourism destinations and diversifying the tourism activities in international tourism market that the needs and expectations of the rapidly changes.

In this study, the touristic resources of Erzurum have been evaluated and potential touristic products that especially have a high potential for winter tourism in the city due to its geographical structure and climate have been examined. Erzurum has also great tourism potential because of being convenient to medical and health tourism, educational tourism, food tourism, botanical tourism.

Keywords: *touristic resources, types of touristic products, medical and health tourism, educational tourism, food tourism, botanical tourism, Erzurum.*

1. GİRİŞ

Turizm 1950’li yıllardan itibaren, ulaşım teknolojisinin gelişimine paralel olarak boyut değiştirmiş ve kitlelere yayılmıştır. 1970’li yıllardan itibaren ise, kişisel gelirin ve boş zamanın artması gibi birçok değişken turizm hareketlerine katılan kişi sayısının artmasına neden olmuştur. Günümüzde ise, insanlar şehir hayatından, iş yaşamından bunalmış ve geleneksel turizm türlerinden ziyade alternatif turizm türlerine yönelmeye başlamıştır. Bu durumu fark ederek rekabette öne geçmeyi planlayan ülkeler, bölgeler, kuruluşlar vb. yeni turizm türlerini gündeme getirmişlerdir. Bu sayede, değişen turist talebi ile birlikte farklı çekiciliklere sahip el değmemiş yöreler keşfedilmeye ve zaman içerisinde tercih edilmeye başlanmıştır.

Erzurum ili sahip olduğu doğal, tarihi, kültürel vb. kaynakları ile birçok turistik arz kaynağını bünyesinde barındırmaktadır. Kış ve spor turizmi, tarih ve kültür mirası turizmi, akarsu turizmi, inanç turizmi, toplantı turizmi, av turizmi, kuş gözlemciliği gibi turizm türlerinin değerlendirildiği öngörülmektedir. Bu

çalışmada, tüm bu turizm türlerinden ziyade potansiyel arz eden fakat henüz turistik bir ürüne dönüşümü tamamlanmamış olan turizm türleri üzerinde durulmuştur. Bu sayede gelecekte yarar sağlayabileceği varsayılan çeşitleri ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Arz kaynakları değerlendirilirken, şehrin sahip olduğu altyapı ve üstyapı olanaklarının buna elverişli olup olmadığı göz önüne alınmıştır. Ayrıca, literatür taraması ardından yerli ve yabancı yazında Erzurum'da yapılabilecek turizm çeşitlerinin irdelendiği bir çalışmanın tespit edilememiş olması da, literatüre katkı sağlama amacını pekiştirmektedir.

2. ERZURUM İLİ GENEL ÖZELLİKLERİ

Doğu Anadolu'nun yüzölçümü en büyük kenti olan Erzurum, tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış, birçok kültürü bünyesinde barındırmış bir şehirdir. 2009 yılı itibariyle 20 ilçe ve 966 köyü bulunan ile ulaşım karayolu, demiryolu ve havayolu ile rahatlıkla gerçekleştirilmektedir (Türkiye İstatistik Kurumu/TÜİK, 2009: 9-10,98; Erzurum Valiliği, 2012).

Erzurum iline 2008 yılında gelen yerli turist sayısı 7 908, çıkış yapan yerli turist sayısı 5 847 olarak saptanmış, aynı yıl gelen yabancı ziyaretçi sayısı 8 123, çıkış yapanlar ise 8 083 olarak kaydedilmiştir. 2008 yılı ülke genelinde giriş yapan yerli ve yabancı turist sayısı 36.027.491 olarak kaydedilirken, çıkış yapan ziyaretçilerin toplamı 36.300.645 olarak gerçekleşmiştir (TÜİK, Turizm İstatistikleri, 2012). Erzurum ilinin giriş-çıkış yapan ziyaretçiler açısından ülke turizminden aldığı pay ortalama olarak on binde 4 civarındadır. Bu oranı arttırabilmek adına turistik ürün çeşitlerinin geliştirilmesine çalışılması gerektiği söylenebilir (Cengiz ve Akkuş, 2012: 68).

3. ERZURUM İLİ POTANSİYEL TURİZM TÜRLERİ

3.1. Medikal ve Sağlık Turizmi

Dünya Sağlık Örgütü (2012), sağlık kavramını, yalnızca hastalıklı olmama durumu değil, aynı zamanda zihinsel, fiziksel ve toplumsal konum olarak iyi olma durumu olarak tanımlamaktadır. Sağlık turizmi, bireyin yaşadığı

yerden başka bir yere sağlık amacı ile seyahat etmesini konu alan turizm çeşididir. Sağlık turizmi zaman içerisinde klimatizm (temiz havadan yararlanma), termalizm (kaplıca) ve üvalizm (meyve-sebze kür tedavisi) gibi çeşitlerin doğmasına da yol açmıştır. Medikal turizm ise, insanların tedavi ya da cerrahi müdahale amacıyla deniz aşırı seyahatlerindeki hızlı artışla birlikte bir niş pazar olarak ortaya çıkmıştır. Bu turizm çeşidinin gelişim göstermesindeki en büyük etken, düşük tedavi giderleri, bu ülkelerdeki gelişen tıp teknolojisi, düşük ulaştırma giderleri ve internet pazarlaması gibi değişkenlerdir (İçöz, 2009: 2260-2262).

Günümüzde dünya sağlık turizminden en büyük payı alan ülkelerin başında Hindistan gelmektedir. Ülkeye her yıl yaklaşık olarak 150.000 medikal turist gitmektedir. Bunun yanı sıra, düşük işçilik maliyetleri ve AB üyeliği avantajlarını kullanan Avrupa ülkeleri de sağlık turizminden önemli bir pay almaktadır. Macaristan, sadece dış tedavisinden yılda 2 milyon dolar gelir elde etmektedir. Belçika ise, özellikle estetik cerrahi ve obezite tedavisi konularında önemli bir pazar payına sahiptir (Yıldırım ve Altunkaya, 2006: 1-2).

Dünya Bankası tarafından hazırlanan bir rapora göre, Amerika'da her on bin kişi için 27 hekim, Hindistan'da ise sadece 4 hekim bulunmaktadır. Romanya ve Türkiye gibi diğer medikal turizm ülkelerinde ise sırasıyla 18 ve 12 hekim bulunmaktadır (Burkett, 2007: 231).

Türkiye'ye sağlık turizmi için genellikle Almanya ve Hollanda gibi Türk nüfusun yoğun olduğu Avrupa ülkelerinden ziyaretçiler gelmektedir. Türkiye, hastanelerinin altyapıları, donanımlarının yüksek kalitesi, sağlık hizmet sunucularının eğitim ve deneyim seviyesinin Avrupa standartlarında olması, diğer ülkelere nazaran sunduğu fiyat avantajları, coğrafi konumu itibarıyla sahip olduğu tarihi ve doğal çekicilikleri, uygun iklim koşulları ile birleşen kaliteli turizm işletmeciliği ve dünyaca bilinen Türk konukseverliği gibi unsurları dolayısıyla sağlık turizmi konusunda rekabetçi üstünlük sağlamaktadır (Yıldırım ve Altunkaya, 2006: 4). Ayrıca, Amerikan medikal turizm şirketi olan

MedRetreat, müşterilerine on ülkede bu imkânı tanımaktadır ve bunlardan bir tanesi de İstanbul-Türkiye olarak belirlenmiştir (Herrick, 2007: 6; MedRetreat Resmi Web Sitesi; 2012). Kanada gibi gelişmiş ülkelerdeki medikal turizm şirketleri de müşterilerini birçok dünya ülkesi ile birlikte Türkiye'ye yönlendirmektedir (Turner, 2007: 1639).

Ülkemize 2010 yılında yaklaşık 10 milyon turist sağlık turizmi için gelmiştir (Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı, 2011: 16). TÜSİAD (Türk Sanayicileri ve İş Adamları Derneği) sağlık çalışma grubunun değerlendirmesine göre, tedavi amacıyla ülkemize gelen bir turist tedavi dışındaki konaklama, ulaşım ve refakatçi harcamaları hariç ortalama 8000 Dolar harcamaktadır. Bu rakam, sağlık amaçlı seyahat eden bir kişinin herhangi bir turistten en az 12 kat daha fazla harcama yaptığının bir göstergesidir (Kuzeydoğu Anadolu Kalkınma Ajansı/KUDAKA, 2011: 158).

Ülkemizdeki medikal ve sağlık turizmi konusundaki en önemli gelişme, Kayseri'de bir özel göz merkezi ile ICC-T ajansının (International Collective Consciousness Agency/Uluslararası Ortak Bilinç-Türkiye Ajansı) ortak geliştirdiği bir projedir. Uzman bir seyahat acentesi aracılığı ile ABD ve Avrupa'dan düzenlenecek tur paketleri sayesinde 4-8 bin Avro arası bedellerle lasik operasyonlar yapılması ve tedavi sırasında da beş günlük bir tur hizmeti sunulması planlanmıştır. Bu turlara dâhil hizmetlerde Kapadokya gezisi, kayak olanakları ve kültür vb. gezileri de yer almaktadır (Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı, 2011: 17). Bu turizm çeşidinin Türk doktorların güvenilirliğine vurgu yapılarak geliştirilmesi ülke turizm gelirlerini arttıracaktır.

Bu nedenle Sağlık Turizmini Geliştirme Derneği tarafından çıkarılan sağlık turizmi bülteni ile konuya gereken dikkat çekilmeye çalışılmış, birçok yakın ve uzak pazar irdelenmiştir. Potansiyel pazarlar, Avrupa, Orta Doğu ve Orta Asya, Afrika, Türki Cumhuriyetler, Kafkaslar ve komşu ülkeler olarak ayrılmıştır (Sağlık Turizmini Geliştirme Derneği Resmi Web Sitesi, 2012).

Ülkemizde kaynakların etkin kullanımını ve daha güçlü sunumunu planlamak amacıyla “sağlık bölgeleri” belirlenmiştir. Sağlık bölgeleri planlamasında illerin nüfusları, coğrafi özellikleri, hasta sevk alışkanlıkları, vatandaşların hizmet taleplerinin doğal akışı gibi kriterler dikkate alınmıştır (Üstü vd., 2011: 56). Belirlenen 30 sağlık bölgesinden biri de Erzurum sağlık bölgesi olup, Erzincan, Kars, Bayburt, Ardahan, Ağrı (Merkez, Eleşkirt, Tutak, Hamur, Taşlıçay, Diyadin) ve Artvin (Merkez, Şavşat, Ardanuç, Yusufeli)’i kapsamaktadır (Sağlık Bakanlığı, Sağlık Bölgeleri Şeması, 2012).

2003 yılında Erzurum ili hastaneleri fiili yatak sayısı 636, toplam hekim sayısı 88 iken (Karabulut ve Emsen, 2003: 25), 2007 yılına gelindiğinde, kamu ve özel işletmeli toplam hastane sayısı 16’ya, toplam yatak sayısı 3.239’a ulaşmıştır. 2007 yılında 603 uzman hekim, 791 pratisyen hekim, 97 diş hekimi, 921 sağlık memuru, 975 hemşire ve 367 ebe görev yapmakta iken (TÜİK, 2009: 54-55) bu rakamlar 2010 yılında şu şekilde artış göstermiştir. Toplam hekim sayısı 1.495, diş hekimi 186, eczacı 167, sağlık memuru 1.238, hemşire 1.317 ve ebe 573 olarak kaydedilmiştir (TÜİK, Sağlık İstatistikleri, 2012). 2014 yılı itibariyle Erzurum’da toplam 24 hastane, 3.542 yatak kapasitesi ile hizmet vermekte olup, toplam hekim sayısı 1.569, diş hekimi 123, eczacı 196, sağlık memuru 1.769, hemşire 1.855 ve ebe 546’dır (TÜİK, Sağlık İstatistikleri, 2014).

Erzurum Bölge Eğitim ve Araştırma Hastanesi Türkiye’de yurtdışı hasta birimi bulunan 18 ildeki 40 hastaneden biridir ve hastane bünyesinde yabancı hastalar için yabancı dil bilen personeller istihdam edilmektedir (Erzurum Bölge Eğitim ve Araştırma Hastanesi, Yurtdışı Hasta Birimi, 2012). Bunun dışında Erzurum’da Sağlık Bakanlığı’nca A sınıfı olarak notlandırılmış bir özel hastane olan Erzurum Şifa Hastanesi bulunmaktadır. Hastane 2005 yılından bu yana hizmet vermekte olup, bölgedeki en kapsamlı özel hastane niteliğine sahiptir.

Erzurum sahip olduğu tıbbi altyapı ile komşu ülkeler olan Rusya, İran ve Türki Cumhuriyetler başta olmak üzere diğer ülkelerden tedavi amaçlı ülkemize gelen ziyaretçileri çekebilecek durumdadır (KUDAKA, 2011: 79). Hem ulaşım

imkânının yeterli olması, hem de coğrafi konum itibariyle bu ülkelere en yakın büyükşehirlerden biri olması sebebiyle potansiyel arz etmektedir. Özellikle bahar ve yaz aylarında iklimin ılımanlığı, yayla havasına sahip olması ve bu mevsimlerde gelenlere yönelik kültür turizmi faaliyetlerine elverişli olması çekicilik unsurları arasında yer almaktadır. Ayrıca, Palandöken dağında bulunan iki adet beş yıldızlı otel de, şehir merkezi ve hastanelere yaklaşık 5 km. mesafededir. Tüm bu avantajlarından ötürü, Erzurum sağlık turizminin gelişebileceği en önemli doğu illerinden biri olduğu söylenebilir.

3.2. Eğitim Turizmi

Eğitim turizmi, eğitim ve öğretimi yolculuklarının birincil veya ikincil parçası olarak taahhüt eden ve gecelik konaklama yapan kişiler tarafından gerçekleştirilen turistik aktivitedir. Bu tanım, dil okulları, okul gezisi ve değişim programları da dâhil olmak üzere, genel eğitim turizmi, yetişkin eğitim gezileri, yurt içi ve yurt dışı üniversite ve lise öğrencileri seyahatlerini içermektedir. Ayrıca, eğitim turizmi, bağımsız olarak ya da resmi olarak organize edilebilmektedir (Ritchie, 2003: 18).

Yerel profesyoneller eşliğinde antropoloji, botanik, aşçılık, dil, fotoğrafçılık, zooloji gibi konularda da eğitim-öğrenim görme ve bilgi düzeyini yükseltme amacıyla yapılan geziler de bu turizm çeşidinin bir parçası olarak kabul edilmektedir. İnsanların Amerika, İngiltere, Malta gibi ülkelere dil öğrenmek, Fransa'ya şarapçılık eğitimi almak üzere seyahat ettikleri bir gerçektir (Yavuz, 2007: 63-64). Bu ülkelerin eğitim turizminden aldıkları pay çok yüksek olmakla birlikte, iyi yönetilmekte olduğu söylenebilir.

Ülkemizde ise, üniversite sayısının 193'e çıkması ve vizelerin kalkmasının yabancı öğrenci akını ile sonuçlanacağı dile getirilmektedir. Ülkemizi tercih eden öğrencilerin çoğu Türki Cumhuriyetlerden olup, son yıllarda Ortadoğu ve Afrika kökenli öğrenci sayısında da artış yaşanmıştır. YÖK (Yüksek Öğretim Kurulu)'ün 2014-2015 dönemi için Suriye, Suudi Arabistan ve

Kazakistan ile yaptığı anlaşmaların, Dubai, Birleşik Arap Emirlikleri, Kuveyt, Katar, Türki Cumhuriyetler ve Kosova'dan ülkemize üniversite öğrencilerinin gelmesi için yaptığı düzenlemelerin, eğitim turizmine yapılan yatırımların bir göstergesi olduğu düşünülmektedir.

Ayrıca, üniversitelerde İngilizce bölümlerin çoğalmasının da eğitim turizmi kapasitesini arttıracacağı varsayılmaktadır. Türkiye'de lisans seviyesinde eğitim alan yaklaşık 72.178 yabancı uyruklu öğrencinin çoğu tıp ve mühendislik okumak için ülkemizi tercih etmektedir (YÖK, 2015). Ancak, üniversitelerdeki yabancı dil problemi nedeniyle bu sayı arttırılamamakta ve öğrenciler Türkiye'yi değil Avrupa ve Amerika'yı tercih etmektedir (Takvim Gazetesi Resmi Web Sitesi, 2012; Akşam Gazetesi Resmi Web Sitesi, 2012).

Erzurum'da günümüz itibariyle iki devlet üniversitesi bulunmakta olup, bunlar Atatürk Üniversitesi (AÜ) ve Erzurum Teknik Üniversitesi (ETÜ)'dir. Atatürk Üniversitesi, Mustafa Kemal Atatürk'ün Doğu Anadolu'da büyük bir üniversite kurmanın gerekliliğinden bahsetmesi üzerine tasarlanmış ve 1957 yılında kuruluşu tamamlanmıştır. 2015 yılı itibariyle 23 fakülte, 7 enstitü, 2 yüksekokul, 12 meslek yüksekokul ve 23 araştırma merkezi bulunan 55 yıllık köklü bir üniversitedir. Toplam öğretim elemanı sayısı 2.600, açıköğretim fakültesi de dâhil olmak üzere toplam ön lisans ve lisans düzeyi öğrenci sayısı 211 bin'dir. 2015 yılında Erasmus öğrenci değişimi programı ile 69 öğrenci ve 8 öğretim elemanı yurt dışına gönderilirken, 18 öğretim üyesi ve 6 öğrenci de kabul edilmiştir. İkili anlaşmalar vasıtasıyla 35 yabancı uyruklu öğrenci gelmiştir. Gençlik programları ile 303 Atatürk Üniversitesi öğrencisi çeşitli ülkelere gönderilmiştir. Bununla birlikte, Avrupa gönüllü hizmeti, Education Abroad ve Pax, Mevlana programı, yaz-kış okulu ile birçok öğrenci yurt dışına gönderilmektedir. Toplamda Atatürk Üniversitesi bünyesinde 2.111 yabancı uyruklu öğrenci eğitim faaliyetlerine devam etmektedir (Atatürk Üniversitesi, 2015). ETÜ ise 2010 yılında kurulmuş, teknik eğitim vermeye odaklı yeni bir üniversitedir.

Özellikle yaz aylarında öğrenci popülasyonunun azaldığı Erzurum şehri, Türki Cumhuriyetlerden ve komşu ülkelerden gelebilecek birçok yabancı uyruklu öğrenciyi ağırlayabilecek yurt potansiyeline sahiptir. Ayrıca, Erzurum 2011 Üniversitelerarası Kış Oyunlarında (Erzurum Winter Universiade/EWU) 53 ülkeden gelen 1768 sporcunun konaklaması amacıyla organize edilen “Oyunlar Köyü” kampüs yurt hizmetleri ile karşılanmıştır (EWU Sonuç Raporu, 2012).

2015 yılı itibariyle, 76 üniversite ile AÜ arasındaki ikili anlaşmaların eğitim turizmi kapsamında yeniden değerlendirilmesi, yabancı uyruklu öğrencilerin üniversitemiz eğitim-öğretim ve sosyal hizmet imkânlarından faydalanarak şehrimizi tanınması ve katkı sağlanması amacına yönelik adımlar atılmaya devam etmektedir.

3.3. Yiyecek Turizmi

Yiyecek turizmi ilk kez 1988 yılında Lucy M. Long tarafından, diğer kültürleri yemek yoluyla deneyimlemek olarak tanımlanmıştır (Şahbaz, 2011: 16). Hall ve Sharpley (2003) ise, birincil ve ikincil gıda üreticileri, yemek festivalleri, restoranlar ve özel yerlerin belli bir tipte ya da belirli bir bölgede üretilmiş bir yiyeceği tecrübe etme arzusu ile ziyaret edilmesi olarak tanımlamıştır (Everett ve Aitchison, 2008: 151).

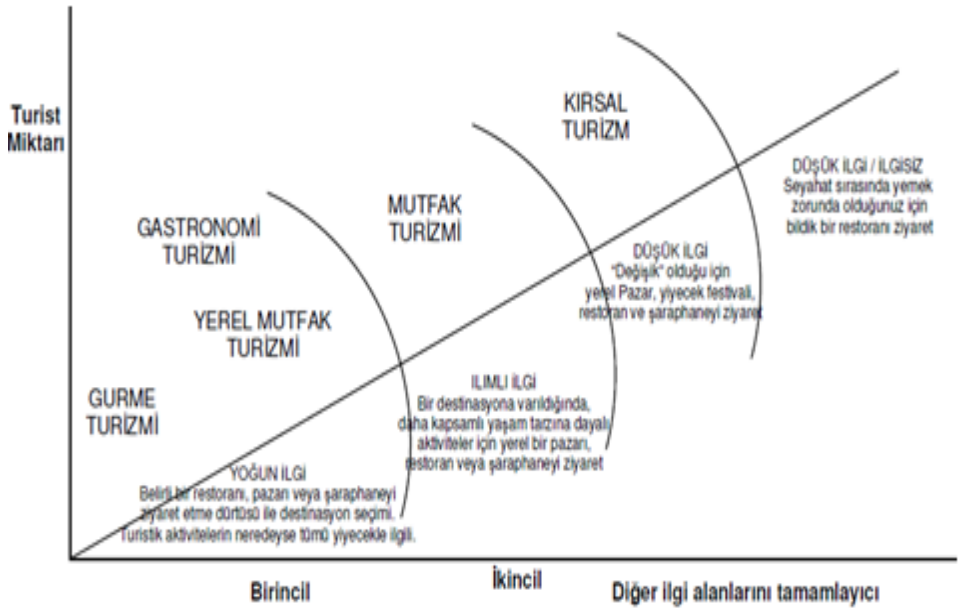
Yiyecek turistlerinin seyahatlerinin bir parçası olarak yiyecek tüketen turistlerden ayrılmaları gerekmektedir. Bu nedenle;

- Özel niteliği olan bir yiyeceği tüketme arzusu,
- Belli bir yöreye ait bir ürünü tüketme arzusu,
- Belli bir aşçının hazırladığı bir tabağı tatma arzusu gibi duygular ile bir ziyaret gerçekleştirilmelidir.

Fakat bu duyguların da bir seviyesi olup, buna göre farklı alt başlıklara ayrılmaktadır. Şekil 1’de özel ilgi olarak yiyecek turizminin nasıl

derecelendirildiği gösterilmektedir. Buna göre; turistik aktivitelerin neredeyse tümünün yiyeceklerle ilgili olması ve belli bir restoran, pazar ya da şaraphaneyi ziyaret etme niyeti ile o yöreye gidilmesi yiyecek turizmine olan yoğun ilgiyi göstermektedir. Bu amaçlarla yapılan yiyecek turizmi faaliyetleri gastronomi turizmi, gurme turizmi ve yerel mutfak turizmi olarak adlandırılmaktadır (Hamlacıbaşı, 2008: 7).

Şekil 1. Özel İlgi Olarak Yiyecek Turizmi

Yiyecek turizmi özel ilgi turizmi başlığı altında değerlendirilmekle birlikte, coğrafya teorisi, turizm politikası, kültürel araştırmalar ve sosyolojik analizleri de içine alan çok yönlü bir araştırma alanını temsil etmektedir. Yiyecek, birincil gezi motivasyonu sağlayıcı ve turizm deneyiminin ayrılmaz bir ögesi olarak kabul edilse de, akademik turizm araştırmaları onu bir ekonomik

güç kaynağı ve pazarlama aracı olarak görmektedir (Everett ve Aitchison, 2008: 151).

Çünkü yiyecek turizmi gidilen yörenin kültürel özelliklerinin öğrenilmesine imkân tanıyarak, yiyecek turistini aynı zamanda kültür turisti yapmaktadır. Bununla birlikte bir destinasyonu farklılaştırarak mutfak kültürünü markalaştırmaktadır. Buna örnek, Çin, Fransız, İtalyan, Türk ve Meksika mutfağı gösterilebilir (Şahbaz, 2011: 16-17).

Türk mutfak kültürü, kökleri çok eskilere dayanan dünyanın en büyük mutfaklarından biridir. Ülkemiz mutfağı, yerel mutfakların özgün etkilerini içinde barındıran çok yönlü bir mutfak kültürüne sahiptir. Geleneksel olarak sofralarda yer alan yemekler; çorbalar, etli yemekler, zeytinyağlı sebzeler, salata ve tatlılardır. Sofrada çabuk yemek yemek, bir tabaktan birlikte yemek, yemeğe başlamadan besmele çekmek ve yemek sonunda sofraya dua yapmak gibi alışkanlıklar geçmişten günümüze kadar devam etmiştir.

Kendi içerisinde belli başlı bir kültür olan tandirevi, Erzurum evlerini özelleştirerek Anadolu'nun en zengin mutfak mimarisinin oluşmasına sebep olmuştur. Çağlar boyunca pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış bu şehir, aynı zamanda tarihi ticaret yolları üzerinde bulunması dolayısıyla da yemek kültürünü genişletmiştir. Hayvancılığın önemli bir geçim kaynağı olduğu şehir, kendine has civil peyniri ile ülke çapında ün kazanmıştır. Ayran aşısı, Kesme aşısı, Herle aşısı ve Den çorbası şehre özgü çorbalardandır. Sebze yemeği olarak, Çiriş Pancarı, Çortutu Pancarı, Şalgam Çırtması, Çeç Pancarı, Çaşır Kavurması, Tirit, Şalgam Dolması, Lobiya, Lor Dolması, Çanço Aşısı, Gagalı Aş gibi çok fazla çeşit bulunmaktadır. “Ayrandır aşısı, kargadır kuşu, şalgamdır yemişi” sözü, geleneksel mutfak kültürünü tanımlayan bir tekerlemedir. Erzurum'un yöresel lezzetlerinden biri olan Cağ Kebabı da ülke çapında “yatık döner” olarak bilinmektedir. Erzurum mutfağı tatlı bakımından da oldukça zengin olup, Kadayıf Dolması bunun en ünlülerindedir ve Ramazan ayı boyunca sofralardan eksilmemektedir. Kadayıf Dolması yanı sıra Poğaç, Hasıta, Keysefe ve Çullama

da yöresel tatlılardandır. Un Haşılı, Pıt Pıt Haşılı, Peynir Kuymağı, Un Kuymağı ve Kete de değişik yöresel tatlılardan olup, örnekler rahatlıkla çoğaltılabilir. Her ne kadar yemek kültürünün çeşitliliğine değinebilmek adına yemek türleri ve isimleri sıralanmış olsa da Evliya Çelebi Erzurum Mutfağı ile ilgili yaptığı genellemede bunların hepsini bir arada sunmuştur. Yemeklerde yalnızca ve bolca tereyağı kullanıldığından, yemeklik et olarak kış aylarında dahi kavurmanın yeğlenmesinden, baharat kültürü olmamasına karşın reyhan, tarhun, aş otu ve yarpuzun sıkça kullanıldığından, meyveli yemeklerin çokça yapıldığından bahsetmiştir. Aynı zamanda mutfak kültürünün şehir coğrafyasına uygun olarak ilçeden ilçeye değişiklik gösterdiğini, kuzeyde, İspir ve çevresinde Doğu Karadeniz mutfağı etkisi görülürken, Uzundere, Olur, Oltu ve Narman'da tahıl, hayvancılık ürünleri ve meyve yemeklerinin baskın olduğunu gözlemlemiştir (Cengiz ve Akkuş, 2012: 8).

Tandirevi kültürü ile harmanlanmış Erzurumlular, mutfak konusunda büyük bir çeşitliliğe ve özgünlüğe sahiptirler. Özellikle çağ kebabı ve kadayıf dolması şehrin sembolleri haline gelmiştir. Fakat birçok yemek türü yok olup gitmeye bırakılmıştır. Tüm bu kültür mirası değerlerinin kaybolmaması adına gerekli çalışmalar yapılmalı ve şehrin tanıtımında bu çeşitlilikten de bahsedilmelidir. Büyük bir potansiyel arz eden Doğu Anadolu'nun en gözde mutfaklarından Erzurum, özel ilgi turizmi kapsamında gerek yerli gerekse yabancı turistlerin hizmetine sunulmalıdır.

3.4. Botanik (Bitki İnceleme) Turizmi

Botanik turizmi, özünü doğanın flora zenginliğinden alan, doğaya zarar vermeden gerçekleştirilebilen ve bunu amaçlayan doğaseverlerin bütün yıl boyunca yapabildiği alternatif bir turizm çeşididir.

Endemik, dünyanın sadece kısıtlı alanında bulunan ve buradan başka dünyanın hiçbir yerinde bulunmayan tür anlamına gelmekte olup (Sönmez, 2008: 163), Türkiye barındırdığı 10.765 çiçekli bitki ve eğrelti türünün yaklaşık

1/3'ini endemik olarak bünyesinde bulundurmaktadır (Duran, 2012: 50). Türkiye bu zengin endemik flora yapısının yanında yaşlı orman alanları, otlak alanlar, çalılıklar, sulak alanlar, turbalıklar, kumul alanlara da sahiptir (Demircan vd., 2012).

Tablo 1. Tür Sayısı ve Endemikler Bakımından Türkiye ve Diğer Ülkeler

Ülke	Tür Sayısı	Endemik Sayısı
Bulgaristan	3.750	250
Danimarka	1.000	0
İngiltere	1.756	73
İspanya	7.500	516
İtalya	5.599	712
İzlanda	485	1
Macaristan	2.450	50
Norveç	1.253	11
Polonya	2.468	15
Yunanistan	4.992	1.100
Türkiye	10.000	3.000

Kaynak: Süleyman Sönmez, *Botanik Turizmi, Turistik Ürün Çeşitlendirmesi*, (Ed.Necdet Hacıoğlu, Cevdet Avcıkurt), Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2008, s. 166

Türkiye diğer ülkelerle karşılaştırıldığında floristik zenginlikleri açısından dikkatleri üzerine çeken bir ülkedir. Tablo 1’de Avrupa’dan seçilmiş birkaç ülkeye ait tür sayısı bu zenginliği açıkça kanıtlamaktadır.

Erzurum Palandöken Dağları sadece kış ve spor turizmi potansiyeli üzerine çalışılsa da, doğal güzellikleri açısından görülmeye değer birçok bitki türüne sahiptir. 26 farklı familyadan 78 tür bitki tespit edilmiştir (Yılmaz ve Karahan, 2012).

Uzundere ilçesinin de içinde yer aldığı Çoruh vadisi, sahip olduğu canlı türleri ve doğal güzellikleri ile Uluslararası Koruma Örgütü (Conservation International/CI) tarafından yeryüzünün en önemli biyolojik çeşitliliğe sahip ve tehdit altındaki 34 sıcak bölgesi arasında sayılmakla birlikte, dünyanın 220 önemli ekolojik bölgesinden biri olan "Kafkasya Ekolojik Bölgesi" içinde yer almaktadır (Orhan ve Karahan, 2010: 29). Türkiye'nin en görkemli doğa hazinelerinden biri olan bölgenin, bitki örtüsü büyük bir çeşitlilik göstermektedir. Aralarında orkide, süsen ve sardunya türleri dâhil, yüzden fazla ender görülen bitki türü vardır. Dünyada sadece Erzurum Karayazı'nda yetişen ters laleler ise, tükenmek üzere olması sebebiyle koruma altına alınmıştır (Tekşen vd., 2010: 398).

Özgen (2010) çalışmasında, Erzurum ilinde 34 familyadan, 107 cins, 249 türden endemik bitki bulunduğunu belirtmiştir. Tüm bu değerler, Erzurum'un bitki çeşitliliği açısından botanik turizmine elverişli olduğunu gösterse de, henüz bu yönde atılmış bir adım mevcut değildir. Bu potansiyelin mevcut bir turistik ürün çeşidi olarak sayılabilmesi ya da en azından destekleyici bir ürün olabilmesi için gerekli çalışmaların yürütülmesi sağlanmalıdır.

3.5. İpek Yolu Turizmi

İpek yolu uzun tarihi boyunca ticaret, seyahat, dini ziyaret, askeri sefer, siyasi temas, haberleşme, köle sevkiyatı gibi birçok amaçla kullanılmıştır. Bu amaçlardan en baskın çıkarını, dünyanın en uzun karayolunda ticaret amacıyla çeşitli malların taşınması olmuştur. Çin'de binlerce yıl batı pazarları için hazırlanan ipekler, porselen, kâğıt, süs eşyası, yeşim taşı, akik, yırtıcı hayvanlar, batıda bulunmayan kuşlar, kürkler, deriler, keşmir yünleri, misk, inciler, lak, biber, zencefil, tarçın, karanfil, Hint sümbülü, Hindistan cevizi, değerli tahtalar bu yolla taşınmıştır. İpek yolları ile sadece doğunun ve Çin'in malları değil, Orta Asya Türk yurtlarının ürünleri de taşınmıştır (Bedirhan, 2012).

Şekil 2. Tarihi İpek Yolu Haritası

Anadolu, coğrafi konumu itibariyle, eski çağlardan beri doğu ile batı arasında bir köprü işlevi görmüş ve ipek yolunun en önemli kavşak noktalarından biri olmuştur. Orta Çağ'da, ipek yolları Çin'den başlayıp Orta Asya'da birden fazla güzergâhı izleyerek ve Anadolu'yu geçerek Trakya üzerinden Avrupa'ya uzanmıştır. Ayrıca, Ege kıyılarında Efes ve Milet, Karadeniz'de Trabzon ve Sinop, Akdeniz'de Alanya ve Antalya gibi önemli limanları kullanarak deniz yolu ile de Avrupa'ya ulaşmıştır.

Anadolu'da ipek yolu; kuzeyde: Trabzon, Gümüşhane, Erzurum, Sivas, Tokat, Amasya, Kastamonu, Adapazarı, İzmit, İstanbul, Edirne, güneyde: Mardin, Diyarbakır, Adıyaman, Malatya, Kahramanmaraş, Kayseri, Nevşehir, Aksaray, Konya, Isparta, Denizli, Antalya merkezlerini izlemiştir. Ayrıca, Erzurum, Malatya, Kayseri, Ankara, Bilecik, Bursa, İznik, İzmit, İstanbul güzergâhının da kullanıldığı bilinmektedir. Selçuklular, Anadolu'daki ticari faaliyetleri canlı tutmak, güvenliği sağlamak amacıyla önlemler almış ve bu yollar üzerinde hanlar (kervansaraylar) inşa etmişlerdir (Kültür ve Turizm Bakanlığı, İpek Yolu, 2012).

Erzurum, ipek yolu güzergâhında bulunan bir şehir olması dolayısıyla özellikle şehir merkezindeki hanlar dikkat çekmektedir. Şehir merkezinde Gümrük, Cennetzade ve Kanberoğlu hanları ile Aşkale ilçesinde Karasu hanı bulunmaktadır (Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Hanlar, 2012).

Turizm Bakanlığı, turizmin tüm ülkeye ve yıla yaygınlaştırılması politikası çerçevesinde ipek yolu projesini yürütmektedir. Bu proje ile kültürel mirasımızın en önemli unsurlarından olan ve çoğu doğaya ve çevresel etkenlere yenik düşmüş bulunan hanların/kervansarayların korunması, bir koruma-kullanma dengesi içinde yaşatılarak tarihi ipek yolunun canlandırılması planlanmaktadır. Bu kapsamda yapılan ön çalışmalarda, ana tur güzergâhları ile çakışan ipek yolları üzerinde yer alan 11 kervansaray belirlenmiştir. Bunlar, Aksaray, Antalya, Burdur, Denizli, Malatya ve Nevşehir illerindeki han ve kervansarayları kapsamakta olup, (Kültür ve Turizm Bakanlığı, İpek Yolu, 2012) Erzurum bu güzergâh dâhilinde ele alınmamıştır.

Atatürk Üniversitesi bünyesinde 1. ve 2. Avrasya İpek Yolu Üniversiteler Toplantısı (ESRUC/ Eurasian Silk Road Universities Convention) yapılarak ipek yolu üzerindeki üniversitelerin rektörlerinin katıldığı konferanslar düzenlenmiş ve bilgi alışverişi yapılmıştır. Son düzenlenen ESRUC'a 24 farklı ülkeden 97 üst düzey katılımcı ve bilim insanı iştirak etmiştir. İpek yolu, günümüzde ticari amaçlı uzun yolculukların yapıldığı bir rota olmaktan uzaklaşmış, fakat bu yol üzerinde bulunan milletlerin birbirinden kopmamasına da sebebiyet vermiştir. İpek yolu üzerindeki ülkelerin katılımı ile gerçekleşecek toplantıların en azından bir ayağının Erzurum'da gerçekleştirilmesi bile şehrin tanıtımına katkı sağlamaktadır ve sağlayacaktır. Bu nedenle Turizm Bakanlığı'nın ipek yolu temelli projelerde Erzurum'a da yer vermesi büyük önem arz etmektedir.

4. SONUÇ

Erzurum ili için söz konusu olabilecek alternatif turizm türleri, var olan fakat henüz değerlendirilmemiş turistik ürün çeşitleridir. Erzurum sahip olduğu kaynakların çeşitliliğine rağmen bazı turizm türlerinde ısrarcı olmuş ve çeşitlendirmede henüz bir başarı yakalayamamıştır. Erzurum'da gerçekleştirilebilecek alternatif turizm türleri; medikal ve sağlık turizmi, eğitim turizmi, yiyecek turizmi, botanik turizmi ve ipek yolu turizmi olarak öngörülmüştür.

Medikal ve sağlık turizmi değerlendirildiğinde, Erzurum'un Doğu Anadolu'nun sağlık üssü olarak görüldüğü ve bu yönde devamlı bir gelişme kaydedildiği söylenebilir. İlde bu turizm çeşidi merkez ilçeler olan Aziziye ve Yakutiye ilçelerinde gerçekleştirilmektedir. Erzurum tıbbi altyapısı, ulaşım imkânları, coğrafi özellikleri gibi birçok avantajı sayesinde tedavi amaçlı ülkemize gelen ziyaretçileri ağırlayabilecektir.

Erzurum'da bulunan iki devlet üniversitesinden biri olan Atatürk Üniversitesi Palandöken ilçesi mevkiinde olup, 200 binden fazla öğrenciye eğitim hizmeti vermektedir. 2015 yılında toplam 379 öğretim elemanı ve öğrenci yurt dışına gönderilirken, 59 öğretim elemanı ve öğrenci kabul edilmiştir.

Yiyecek turizminin bir turistik ürün çeşidi olarak değerlendirilebilmesi için Erzurum büyük bir çeşitliliğe sahiptir. Özellikle çağ kebabı ve kadayıf dolmasının sembolleştiği şehirde, yok olup gitmeye yüz tutmuş çok sayıda yemek bulunmaktadır. Özellikle son yıllarda gündeme gelen yiyecek turizmi hem Erzurum mutfak kültürünün ve geleneğinin kaybolmasını önleyecek hem de şehre artı değer katacaktır. Her yörenin kendine özgü bir kültüre sahip olduğu düşünüldüğünde, tüm ilçelerde bu turizm çeşidinin uygulanabileceği söylenebilir.

Erzurum, dünyanın 220 önemli ekolojik bölgesinden biri olan "Kafkasya Ekolojik Bölgesi" içinde yer almaktadır. İlde, 34 familyadan, 107 cins, 249

türden endemik bitki bulunmaktadır. Erzurum'un bitki çeşitliliği açısından botanik turizmine elverişli olduğu tespit edilmiştir fakat bu potansiyelin turizm adı altında değerlendirilmesi henüz gündeme gelmemiştir. Botanik turizmüne uygun iki ilçe tespit edilmiş olup, bunlar; Uzundere ve Karayazıdır.

Atatürk Üniversitesi'nin düzenlediği 1. ve 2. Avrasya İpek Yolu Üniversiteler Toplantısı'na birçok ülkeden üst düzey kişi katılmıştır. Bu ve benzeri toplantılar ile ipek yolu üzerindeki ülkelerin bir araya gelmesine ve birbirlerine katkı sağlamasına çalışılmaktadır. Erzurum merkez ilçeleri ve Aşkale ilçesinin ipek yolu güzergâhında olmasının avantajını kullanarak bu turistik ürün çeşidinin üstüne gidebilir.

Tüm potansiyel turizm türlerinin ortaya çıkarılması ve geliştirilebilmesi için, ortak bir vizyona sahip olunmalı ve turizm hizmetlerindeki koordinasyon eksikliği giderilerek, kamu-özel-STK işbirliğine gidilmelidir. Sektöre yönelik yükseköğrenim kurumlarının güçlendirilmesine çalışılarak akademik işbirliği sağlanmalıdır. Turizm girişimcileri güdülenmeli, desteklenmeli ve aralarındaki ilişkiler kuvvetlendirilmelidir. Bunların yanı sıra, hizmetlerde çeşitlilik ve kalitenin artırılması ihtiyacına paralel olarak hediyelik eşya sektöründe özgünlük artırılmalıdır.

Şehre yapılan yatırım ve teşviklerin artırılması, bundan faydalanan girişimcilerin özenle seçilmesi gerekmektedir. Elde edilen turizm kazancından yöre halkının da faydalanması sağlanarak, halkın turizme olan güveninin artırılması hedeflenmelidir. Ayrıca, turizmi destekleyen alt sektörlerde dışa bağımlılık azaltılarak kendi kendini idame eden bir turizm stratejisi benimsenmelidir.

KAYNAKÇA

Akşam Gazetesi Resmi Web Sitesi, <http://www.aksam.com.tr/egitim-turizmi-ruya-degil--73006h.html> (Erişim Tarihi: 27.03.2015).

Atatürk Üniversitesi Resmi Web Sitesi, www.atauni.edu.tr (Erişim Tarihi: 21.02.2015).

Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı (Şubat 2011). *Sağlık Turizmi Sektör Raporu*.

Bedirhan, Y.. Türk Tarihinde İpek Yolu Hakimiyeti ve Çin'in Türkistan'ı İlk İstila Projesi, <http://www.sosyalbil.selcuk.edu.tr/dergi/sayi1-8/4/14.pdf> (Erişim Tarihi: 02.04.2015).

Burkett, L. (2007). "Medical Tourism: Concerns, Benefits, and the American Legal Perspective", *The Journal of Legal Medicine*, 28(2), pp. 223-245.

Cengiz, G. ve Akkuş, Ç. (2012). "Kırsal Turizm Kapsamında Yöre Halkının Kalkındırılması: Erzurum Örneği", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14(22), ss.61-74.

Demircan, N., I. Öz, R. Stephenson ve F. Karahan (2006). "Ekoturizm ve Botanik Turizmi: Türkiye'nin Sukkulent Bitki Çeşitliliğinin Turizm Potansiyeli", *GAP V. Mühendislik Kongresi Bildiriler Kitabı*, Şanlıurfa. <http://www.alpineplants.org/Download/14.pdf> (Erişim Tarihi: 31.03.2015).

Duran, C., (2012). "Türkiye'de Dağlık Alanların Kırsal Turizm Açısından Önemi", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14(22), ss. 45-52.

Erzurum Bölge Eğitim ve Araştırma Hastanesi Resmi Web Sitesi, Yurtdışı Hasta Birimi, <http://www.erkurumbeah.gov.tr>, (Erişim Tarihi: 21.06.2015).

Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Resmi Web Sitesi, Hanlar, <http://www.erkurumkulturturizm.gov.tr/belge/1-57521/hanlar.html> (Erişim Tarihi: 22.06.2015).

Erzurum Valiliği Resmi Web Sitesi, <http://www.erkurum.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 01.03.2015).

Erzurum Teknik Üniversitesi Resmi Web Sitesi, www.erkurum.edu.tr (Erişim Tarihi: 21.02.2015).

Everett, S. and C. Aitchison, (2008). "The Role of Food Tourism in Sustaining Regional Identity: A Case Study of Cornwall, South West England", *Journal of Sustainable Tourism*, 16(2), pp. 150-167.

EWU Sonuç Raporu, 2012.

Hamlacıbaşı, F.Ü. (2008). *Yiyecek Turizmi ve Yiyecek Turizmi Açısından Bozcaada'nın Kaynakları*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.

Herrick, D.M. (2007). "Medical Tourism: Global Competition in Health Care", *National Center for Policy Analysis*, Report No: 304.

İçöz, O. (2009). "Sağlık Turizmi Kapsamında Medikal (Tıbbi) Turizm ve Türkiye'nin Olanakları", *Journal of Yasar University*, 4(14), 2257-2279.

Karabulut, K. ve Ö.S.Emsen, (2003). "Doğu Anadolu Bölgesinde Sağlık Sektörü ve Bir Model Önerisi", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 4(1), ss. 19-30.

Kuzeydoğu Anadolu Kalkınma Ajansı. (2011). *İnovasyona Dayalı Turizm Stratejisi ve Eylem Planı (2012-2013)*, Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi (Erzurum-Erzincan-Bayburt), Seyrajans Reklam ve Tanıtım Hizmetleri.

MedRetreat Resmi Web Sitesi, <http://www.medretreat.com/> (Erişim Tarihi: 18.06.2015).

Orhan, T. ve F.Karahan, (2010). "Uzundere İlçesi ve Yakın Çevresinin Ekoturizm Potansiyelinin Değerlendirilmesi", *Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 11(1), ss. 27-42.

Özgen, N. (2010). "Doğu Anadolu Bölgesinin Doğal Turizm Potansiyelinin Belirlenmesi ve Planlamaya Yönelik Öneriler", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 7(1), ss.1407-1438.

Ritchie, Brent W. (2003). *Managing Educational Tourism, Aspects of Tourism: 10*, Channel View Publications.

Sağlık Turizmini Geliştirme Derneği, Sağlık Turizmi Bülteni, http://www.saglikturizmi.org.tr/BULTEN/bulten_5.pdf (Erişim Tarihi: 23.03.2015).

Sönmez, S. (2008). "Botanik Turizmi", (Ed. N. Hacıoğlu, C. Avcıkurt), *Turistik Ürün Çeşitlendirmesi*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Şahbaz, E. (2011). *Yiyecek Turizmi ve Yiyecek Turizmi Ürünleri*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Takvim Gazetesi Resmi Web Sitesi, http://www.takvim.com.tr/Yazarlar/erandac/2011/01/23/turkiyenin_yeni_gelisme_alani_egitim_turizmi (Erişim Tarihi: 27.03.2015).

TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı Resmi Web Sitesi, İpek Yolu, <http://www.kultur.gov.tr/TR/belge/1-43073/eski2yeni.html> (Erişim Tarihi: 02.04.2015).

T.C. Sağlık Bakanlığı Resmi Web Sitesi, Sağlık Bölgeleri Şeması, <http://www.saglik.gov.tr/TR/belge/1-10633/saglik-bolge-planlamasi-hakkinda-genelge-ile-hastane-ya-.html> (Erişim Tarihi: 21.06.2015).

Tekşen, M., Z. Aytaç, and N.M. Pınar, (2010). "Pollen morphology of the genus *Fritillaria* L. (Liliaceae) in Turkey", *TÜBİTAK Research Article, Turk J Bot*, 34, pp. 397-416.

Turner, L. (2007). "Medical Tourism: Family Medicine and International Health-Related Travel", *Canadian Family Physician*, 53, 1639-1641.

TÜİK (2009). *Bölgesel Göstergeler, TRAI Erzurum-Erzincan-Bayburt*.

TÜİK Resmi Web Sitesi, Sağlık İstatistikleri, İllere Göre Sağlık Personeli Sayısı, http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?alt_id=6 (Erişim Tarihi: 23.02.2015).

TÜİK Resmi Web Sitesi, Sağlık İstatistikleri, İllere Göre Sağlık Personeli Sayısı, http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?alt_id=6 (Erişim Tarihi: 23.02.2015).

TÜİK Resmi Web Sitesi, Turizm İstatistikleri, Giriş-Çıkış Yapan Yabancı ve Vatandaşlar, http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?tb_id=51&ust_id=14, (Erişim Tarihi: 03.03.2015).

Üstü, Y., M. Uğurlu, M.Örnek, ve Y.S. Sanisoğlu, Selim Yavuz (2011). "2002-2008 Yılları Arasında Erzurum Bölgesinde Birinci ve İkinci Basamak Sağlık Hizmetlerinin Değerlendirilmesi", *Trakya Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi, Balkan Medical Journal*, 28(1), ss. 55-61.

World Health Organization (WTO) / Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ), http://www.who.int/topics/mental_health/en/ Erişim Tarihi: 20.06.2015.

Yavuz, M.C. (2007). *Uluslararası Destinasyon Markası Oluşturulmasında Kimlik Geliştirme Süreci: Adana Örneği*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.

Yıldırım, H.H. ve Ü. Altunkaya (2006). *Türkiye'nin Sağlık Turizmi Potansiyeli ve Güçlükler*, www.absaglik.com/ (Erişim Tarihi: 23.03.2015).

Yılmaz, H. ve F. Karahan, Eko-Turizm Yaklaşımlarında Flora Turizmi: Palandöken Dağlarının Potansiyeli, <http://www.alpineplants.org/Download/10.pdf> (Erişim Tarihi: 31.03.2015).

Yükseköğretim Kurulu Resmi Web Sitesi, www.yok.gov.tr (Erişim Tarihi: 22.02.2015).

